

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a

Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası

Dârülfünûn ve Yükseköğretimin
Yeniden Şekillenmesi
XX. Yüzyıl

**Sahn-ı Semân'dan
Dârülfünûn'a**

*Osmanlı'da İlim ve
Fikir Dünyası*

Dârülfünûn ve Yükseköğretimin
Yeniden Şekillenmesi

XX. Yüzyıl

Zeytinburnu Belediyesi Kùltür Yayınları

Kitap No: 92

**Sahn-ı Seman'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası VI:
Dârülfünun ve Yükseköğretim Yeniden Şekillenmesi**

Koordinasyon

Sertaç Güleç

Nurullah Yıldız

Editör

Ayşe Zişan Furat

Kitap Tasarım

Abdüselam Ferşatođlu

ISBN

978-625-98102-2-5

T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı

Sertifika No: 20640

1. Baskı,

İstanbul, Mayıs 2026

Baskı, Seçil Ofset

100. Yıl Mah. Matbaacılar Sitesi

4. Cadde No:77 Bağcılar, İstanbul

Sertifika No: 44903

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a

*Osmanlı'da İlim ve
Fikir Dünyası*

Dârülfünûn ve Yükseköğretimin
Yeniden Şekillenmesi

XX. Yüzyıl

Prof. Dr. Ahmet Hamdi Furat'ın aziz hatirasına
(24.12.1977 - 21.07.2023)

SUNUŞ

Kıymetli okurlarımız,

Osmanlı'da ilim ve fikir dünyası, entelektüel açıdan son derece zengin bir birikime sahiptir. Bu birikim, farklı disiplinlerin iç içe geçtiği, düşüncenin derinleşerek kendine mahsus istikamet kazandığı bir zeminde şekillenir. İlmin, fikrin ve eğitimin tarihi, Osmanlı bakışının alametifarikası olan sürekliliği, köklülüğü ve iç tutarlılığı açığa çıkarır. Bu yönüyle ilim, bir medeniyet tasavvurunun en berrak tezahürlerinden biri olarak karşımıza çıkar.

Sahn-ı Seman'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası sempozyum serisi, Osmanlı'da ilim ve fikir dünyasının kökenlerini ve temel özelliklerini ortaya koyarken bu alandaki zenginliği ve çeşitliliği de görünür hale getirir. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ile birlikte düzenlediğimiz bu sempozyum serisinin ilim tarihimiz açısından kaydadeğer bir çalışma olarak yerini aldığına inanıyorum. Dârülfünûn'a uzanan ilim ve fikir hattının izleri, elinizdeki kitapla birlikte daha belirgin şekilde takip edilebilecek.

Sempozyum Düzenleme Kurulu Heyeti üyelerimize, bildirileriyle bu kitaba katkı sunan bütün hocalarımıza ve emeği geçen herkese teşekkür ediyorum. Sempozyum serimize en çok emek veren isimlerden biri olan Prof. Dr. Ahmet Hamdi Furat'ı da bu vesileyle rahmetle anıyorum. Ona ithaf edilen bu kitabın, Osmanlı ilim ve fikir dünyasına dair çalışmalara katkı sunmasını, yeni araştırmalara kapı aralmasını ve bu zengin mirasın daha geniş bir dikkatle ele alınmasına vesile olmasını temenni ediyorum.

Ömer Arısoy
Zeytinburnu Belediye Başkanı

ÖNSÖZ

Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler) bir sempozyum dizisi olarak çok sayıda kurumu ve akademik şahsiyeti bir araya getirerek Osmanlı ilmi hayatına ilişkin referans kaynağı mahiyetinde bir akademik yayın serisine temel oluşturdu. 2014 yılında "İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar" geçen süreçteki ilmi gelişmeleri ele alarak işe başlayan sempozyum serisi, 2022'de Darülfünun'un kuruluşu ve teşkili ile sona erdi. Başta Zeytinburnu Belediyesi olmak üzere Sempozyum'un düzenlenmesi ve yayın haline dönüştürülme sürecinde katkısı bulunan çok sayıda kurum ve kuruluş olmadan bu metnin de yayınlanması mümkün olmazdı.

Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı Prof. Dr. Mürteza Bedir'in önderliğinde düzenlenen Sempozyumun vazgeçilmez bir parçası olan Prof. Dr. Ahmet Hamdi Furat, 20 Temmuz 2023 tarihinde aramızdan ayrıldı ve Hakk'ın rahmetine kavuştu. Sahn-ı Semân sempozyum serisinin tümünde olduğu gibi bu sonuncusunun da akademik ve idari tüm süreçleriyle yakından ilgilenen ve bu metnin de asıl editörü olması gereken Prof. Furat'ın yerine bu satırları kaleme almak hem akademik hem de şahsi açıdan zorlayıcı oldu. Sahaya hâkim bir akademisyenin yerini doldurma çabasında hatalarımız bulunuyorsa afv ola. Niyetimiz ancak onun emeklerini yarı yolda bırakmamak olarak anlaşılmalı. Sempozyum metinlerinin toplanmasında Arş. Gör. Ahmed Zahid Çelebi, Arş. Gör. Memduh Erdoğan, Arş. Gör. Muhammed Enes Buluş'a verdikleri katkılardan dolayı özellikle teşekkür ediyorum. Bu süreçte desteklerini eksik etmeyen Dr. Öğretim Üyesi Osman Sacid Arı ve Arş. Gör. Muhammed Taha Kara çalışmanın asıl yükünü çektiler, geride kalan ise sadece son rötuşları vermek oldu.

Sempozyumun yapılması ve bu kitabın ortaya çıkmasındaki katkılarından dolayı Prof. Dr. Mürteza Bedir başta olmak üzere Sempozyum Düzenleme Kurulu Heyeti arasında bulunan Prof. Dr. İsmail Coşkun, Prof. Dr. Sevtap Kadiođlu, Prof. Dr. Ramazan Muslu, Doç. Dr. Ümit Horozcu ve Dr. Öğr. Üyesi Hasan Umut'a teşekkür ederiz.

Darülfünun, 1845'te ilk defa bir fikir olarak gündeme gelmesinin ardından çok sayıda teşebbüsle kurulmaya çalışılmış; ancak 1900 yılında II. Abdülhamid'in 25. cülus yılındaki 4. teşebbüsünde nihai olarak açılabilmiştir. Bu süreçte Osmanlı eğitim modernleşmesi farklı aşamalardan geçmiş; Avrupalı usulde kurumlara yönelim artmış, mevcut kurumların ıslahı için çaba gösterilmiş, en önemlisi de devlet güdümlü bir hiyerarşik eğitim sistemi oluşturulmuştur. Darülfünun söz konusu hiyerarşinin en üst basamağı olarak sadece eğitim sisteminin tam teşekkülünü sembolize etmenin dışında dönemin ilim hayatının da merkezi haline gelmiştir.

20. yüzyıl Osmanlı eğitim modernleşmesine dair referans kaynaklarımız çoğunlukla kurumsal gelişmeler üzerinden dönemin tarihini aydınlatmayı amaçlamaktadır. Elinizdeki bu çalışma ise Darülfünun dönemini bir bağlam içerisinde ele alma gayretindedir. Böylelikle konuya daha geniş bir perspektiften yaklaşma ve daha az gündeme gelen hususları ele alma imkanının oluşması hedeflenmektedir. Bu doğrultuda kitabı oluşturan toplam yirmi bir metin, beş bölüm altında kurumsal ve bireysel gelişmeleri, dönemin eğitim anlayışını ve önde gelen şahsiyet ve eserleri ele aldı.

Dönemin kurumsal gelişmelerini ele alan birinci bölümde Mekteb-i Mülkiye ve Mühendishane gibi Osmanlı eğitim modernleşmesinin omurgasını oluşturan kurumlar, Almanya ve Mısır'daki yüksek öğretim alanında meydana gelen gelişmeler geniş kapsamlı bir perspektiften değerlendirilmektedir. Bu bölümde Osmanlı modernleşmesinin beraberinde getirdiği kurumsal yapıların yanı sıra Osmanlı eğitim anlayışının şekillenmesinde rol üstlenen unsurlar da ele alınmaktadır. Örneğin, Kırmızı, 1859 yılında açılan Mekteb-i Mülkiye'nin zaman içerisinde geçirdiği dönüşümü takip etmekte; mektebin yüksek öğretim kurumuna dönüşmesinin ardından öğretim ve öğrenci kadrosundaki

çeşitliliği değerlendirmektedir. Mezunların Müslüman veya gayrimüslim fark etmeksizin kaymakam, mutasarrıf muavini ve vali muavini olarak görev aldıklarını ortaya koymakta ve mektepte görev alan gayrimüslim ve ulema hocaların çoğalması, farklı din ve meşreplere sahip farklı kadroların bir arada eğitim vermesini zamanının ilerisinde bir gelişme olduğunun altını çizmektedir.

Zorlu, Osmanlı deniz okullarının Batı ile etkileşimin önemli boyutlarından bir tanesini oluşturduğu fikrinden hareketle Osmanlı donanmasının yeniden yapılanma sürecine yoğunlaşmakta; dönemin ihtiyaç duyduğu vasıflarla donatılmış yeni deniz subayı profilinin yetiştiriliş biçiminde etkili olan faktörleri ortaya koymaktadır. Özçalık Dumanogulları ise konuya farklı bir açıdan yaklaşmakta ve Almanya'nın yükseköğretimde örnekliğine odaklanmaktadır. Maarif Nezareti bürokratlarından Muslihiddin Adil'in Almanya ziyaretindeki tecrübelerini paylaştığı eseri detaylı bir şekilde ele alırken yazar, Alman üniversitelerinin Alman milli bilincini oluşturmada üstlendikleri misyona yaptığı vurguya işaret etmektedir. Benzer bir şekilde Mamalı ve Cephaneçigil, Darülfünun tarihinde 1926-1933 yılında görevlendirilen Fransız öğretim elemanlarının gelişiminin arka planını oluşturduğu kabul edilen 1925 Fransa-Türkiye Akademik ve Kültürel Anlaşması'nı incelemektedir. Anlaşmanın ilgi çekici yönü, Fransa-Türkiye arasında akademik işbirliğinin ve hareketliliğin sağlanması, Fransız Enstitüsü'nün kurulması ve Türkiye'deki Fransız okullarının statülerinin garanti altına alınması vb. pek çok hususa ilişkin çerçeveyi çizmesidir. Bölümün son metninde ise Yerinde, Mısır modernleşmesinin yansımalarının en belirgin şekilde izlenebildiği kurum olan Ezher'i ele almaktadır. Bölgedeki siyasi ve toplumsal dönüşümlerin takip edilebildiği temel kurumlardan bir tanesi olan Ezher'in geçirdiği reformların değerlendirilmesi, Osmanlı ve Mısır modernleşmesini karşılaştırmak açısından bir imkân oluşturmaktadır.

Osmanlı eğitim modernleşmesi, genellikle, Tanzimat döneminde yaygınlaşan Avrupalı usul okullar üzerinden açıklanmaktadır. Yeni Osmanlı düşünür sınıfını yetiştirme ve en önemlisi de Cumhuriyet'e giden yolun altyapısını oluşturmadaki etkileri Osmanlı eğitiminin geleceğinin bu okullarda olduğuna işaret etmektedir. Bununla beraber, gecikmiş olmakla

beraber II. Meşrutiyet döneminden itibaren medreselerin de ıslahına yönelik bir hareketlilik başlar. Kitabın ikinci bölümünde dönemdeki medrese ıslahına yönelik yapılan resmi gelişmeler ve tartışmalar ele alınmaktadır. Güldöşüren, bölümün ilk metninde, medreselerin ıslahına yönelik Ders Vekaleti'nin 1910 tarihli Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin temelini oluşturan risaleleri karşılaştırmalı bir şekilde incelemektedir. Böylelikle Osmanlı eğitim modernleşmesinin temellerini oluşturan nizamnamelerin şekillenmesinde etkili olan faktörleri ortaya koymaktadır.

Yıldız, II. Meşrutiyet döneminden itibaren medreseler üzerine yapılan en geniş kapsamlı ıslahat olan 1914 yılı ıslahatının altyapısını oluşturan Medâris-i İlmiye Müfettişi Serezli Mehmet Esat Efendi'nin teftiş raporlarını detaylı inceleme konusu yapmaktadır. Mehmet Esat Efendi'nin yaklaşık 6 aylık bir süreçte gerçekleştirdiği teftişleri medreselerin dönem içerisinde bulunduğu durumu, 1910 yılında yapılan ıslahatın neticesinde gelinen noktayı ve başarısızlığı vb. konularda bilgi sunmaktadır. Söz konusu bilgiler medrese kurumunun geldiği noktayı göstermek itibariyle özel bir öneme sahiptir. Bölümün son metni olan Budak ve Dincel'in "Türk Basınına Göre Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Mektep-Medrese Tartışmaları" isimli çalışmaları Tanzimat sonrası dönemde Avrupai usulde okulların yaygınlaşmaya başlamasıyla beraber ortaya çıkan mektep-medrese ikicil yapıyı detaylı bir şekilde ele almaktadır. Osmanlı eğitim modernleşmesinin temel sorunsallarından bir tanesi haline gelen bu yapı, Cumhuriyet'in eğitim alanındaki ilk ve en geniş kapsamlı düzenlemesi olan Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla neticelenecektir. Metinde İslamcılık ve Batıcılık arasındaki mücadele alanlarının başında gelen eğitim konusuna yüklenen anlam ele alınırken aynı zamanda da Türk basını aracılığıyla konunun kamuoyuna yansıtılma biçimi incelenmektedir.

1900 yılında nihai olarak açılan Darülfünun, dönemin akademik nabzının merkezini oluşturmaktadır. Kitabın Darülfünun'a ayrılan ilk bölümünde kurumda konu edilen akademik disiplinler ve derslerde okutulan metinler üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde Alpyağıl, felsefe; Ökten, Türk dili ve edebiyatı; Partalcı, hukuk; Toprak, doğa bilimleri; Bilgin, hesap ve cebir ekseninden konuya yaklaşmaktadır. Bu bölümde ayrıca Sarı tıbbın gelişim serüvenini izah ederken Darülfünun Tıp Fakültesi'nden kalan materyaller

aracılığıyla konuyu ele almaktadır. Böylelikle kurumun akademik ve eğitim içeriği konusunda geniş kapsamlı bir çerçeve sunulmaktadır.

Darülfünun'a dair ikinci bölüm ise kurum içerisindeki idari yapı ve süreçlere odaklanmaktadır. Bu bölümde Yılmaz, Turuk ve Maabir Mektebi ve Pehlivan, Elşine / Lisan Şubesi üzerinde durmakta; kurumların işleyişi, içeriği ve idari yapısına ilişkin değerlendirmelerde bulunmaktadır. Arı, Emrullah Efendi'nin Darülfünun'a eklediği ihtiyat sınıfına yönelik Mecliste yapılan tartışmaları ele alarak konunun kurum dışında nasıl yankılarının uyandığını değerlendirmekte; Furat ise Darülfünun özelinde diploma kültürünün eğitim anlayışının merkezine yerleşme sürecine ışık tutmaktadır.

Kitabın son bölümü ise konuyu şahsiyetler ve Osmanlı ilmi hayatına yaptıkları katkıları üç farklı boyuttan hareketle ele almaktadır. Danişan, Fatim Gökmen'in hayatını; Umut, Başıhoca İshak Efendi'nin Mecmuası'nı ve Şen ise Darülfünun Sınâi Kimya Müdürü Gustav Fester'in Dârülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası'nda Türkiye'deki Kimya Sanayi hakkında yayınladığı makalesine odaklanmaktadır.

Darülfünun, kuşkusuz, burada ele alınma imkânı bulunmayan daha pek çok başlık çerçevesinde incelenme potansiyeline sahiptir. Günümüz yükseköğretim anlayışımızın temelini oluşturan bu kurum, hangi deneyimlerden hareketle yükseköğretime dair gelecek vizyonu çizeceğimizde de belirleyici olacaktır.

Ayşe Zişan Furat

Editör

İÇİNDEKİLER

DÖNEMİN KURUMSAL GELİŞMELERİ

- Mekteb-i Mülkiye ve Din: Müfredat, Muallim, Talebe 19
Abdulhamit Kırmızı
- Osmanlı Denizciliğinde Modernleşmenin İzlerini Sürmek:
Yeni Deniz Subayı Modelinin Yükselişi 43
Tuncay Zorlu
- Muslihiddin Adil (Taylan) ve Alman Hayat-ı İrfanı:
Darülfünun Reformu Yolunda Alman Üniversite Sistemi 71
Sevil Özçalık Dumanoğulları
- Darülfünun'un Gelişiminde 1925 Fransa-Türkiye Akademik
ve Kültürel Anlaşması 89
Taybuğa Aybars Mamalı
Gül Cephaneçigil
- Müslüman Doğunun Geleneksel Eğitimden Modern Eğitime
Geçişte Karşılaştığı Sorunlar: Ezher-i Şerif Örneği 133
Adem Yerinde

MEDRESELER VE EĞİTİMİN ISLAHI

- Medrese Islah Risalelerinin 1910 Medâris-i İlmiye
Nizamnâmesiyle Benzerlikleri 175
Arzu Güldöşüren
- Medâris-i İlmiye Müfettişi Mehmet Esat Efendi'nin
Teftiş Raporları Bağlamında 1914 Islahatı Öncesi
İstanbul Medreseleri 189
Hasan Yıldız
- Türk Basınına Göre Cumhuriyet'in İlk Yıllarında
Mektep-Medrese Tartışmaları 221
Mustafa Budak
Anıl Dincel

DARÜLFÜNUN'DA EĞİTİM: DERSLER VE İÇERİKLERİ

- Gelen-Ekin Kayıp Halkası: Emrullah Efendi'nin
Dârülfünûn Dersleri "İlm-i Hikmet-Felsefe" 249
Recep Alpyağıl
- Dârülfünûn'da Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi 261
Celile Eren Ökten

Mekteb-i Sultanî'den Üniversite Reformuna Hukuk-ı Amme Dersi	299
Emre Partalçı	
Dârülfünûn'da Doğa Bilimleri (1903-1933)	331
Gökçe Toprak	
Osmanlılar'da Klasik Hesap ve Cebirin Dönüşümü: Modern Eğitim Kurumları Üzerinden Bir İnceleme	347
Zehra Bilgin	
Darülfünun Tıp Fakültesi'nden Baki Kalan Yadigârlar Çerçevesinde Türkiye'de Tıbbın Gelişimine Bakış 1903-1933	371
Nil Sarı	

DARÜLFÜNUN'DA EĞİTİM: İDARİ YAPI VE SÜREÇLER

Osmanlı Mühendislik Eğitimini Dârülfünûn İçinden Okumak: Turuk u Maâbir Mektebi	403
Tuğba Yılmaz	
Dârülfünûn Elsinel/Lisan Şubesi (1910-1912/1915-1918)	421
Yunus Emre Pehlivan	
II. Meşrutiyet Meclisi'nde Âteşin Bir Tartışma: Dârülfünûn İhtiyat Sınıfı Meselesi	469
Abdullah Said Arı	
Osmanlı Eğitim Modernleşmesinde İcazetten Diplomaya: Dârülfünun'dan Mezuniyet	485
Ayşe Zişan Furat	

ŞAHSİYETLER VE İLMİ KATKILARI

Mehmet Fatin Gökmen: Medrese Öğrenciliğinden Dârülfünun Müderrisliğine (1901-1933)	517
Gaye Danişan	
Başhoca İshak Efendi'nin Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziyye'sinde Batlamyusçu Astronominin Tarihselleşmesi	537
Hasan Umut	
Dârülfünûn'da Sınâî Kimya Öğretimi ve Dârülfünûn Sınâî Kimya Müderrisi Gustav Fester'in Türkiye'deki Kimya Sanâiyii Hakkında Bir Makalesi	553
Musa Şen	

**DÖNEMİN
KURUMSAL
GELİŞMELERİ**

Mekteb-i Mülkiye ve Din: Müfredat, Muallim, Talebe

Abdulhamit Kırmızı

Prof. Dr., Marmara Üniversitesi

Vilayetlerdeki memuriyetlere iş bilir adam yetiştirmek üzere 1859'da açılan Mekteb-i Mülkiye başlarda yalnızca Müslüman talebe için kurulmuş gibidir. Zaten ilk öğrencilerin medrese talebesinden, devlet dairelerinde çalışan genç kâtiplerden ve taşrada bilinen ailelerden imtihanla seçilmesi kararlaştırılmıştır.¹ Ali Çankaya *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* başlıklı dev eserinde okulun medresevari vasıflarını ve müfredatın bariz dini hüviyetini yer yer takdim etmiştir. İkinci seneden itibaren on sekiz sene müddetle en uzun süren müdürlüğünü yapacak kişi Müderris Hilmi Efendi'dir. Müfredatta Fıkıh dersi vardır, 1874'te Arapça ve Farsça ilave edilirken Fransızca kaldırılacaktır. Sonraki dönem müdürlerinden Abdurrahman Şeref Bey'in talebeye "molla" diye hitap etmesi boşuna değildir.

İlk haliyle aslında iki (1867'den sonra dört) yıllık orta dereceli bir meslek okulun-

1 Sadarete teklif edilen Meclis-i Vala mazbatasında "sarf ve nahvî lâyıkıyla görmüş ve lâakal mantıktan İsağoci'ye kadar okumuş talebe-i ulümdan ve bir de aklâm-ı şâhânedede bulunup ve ifâde-i merâma muktedir olup da istihsâl-ı selîka eden müste'iddân-ı küttâbin cüz'î maaşlı olan veya hiç maaşlı olmayanlarından istek edenlerden sinleri yirmibeşle otuz beyninde olmak üzere elli, altmış efendi" olarak geçen cümle iki hafta sonra padişaha takdim edilen sadaret tezkiresinde "aklâm-ı şâhânedede bulunan ketebeden ve talebe-i ulümdan ve taşrada bulunan hânedanzâdelerin münâsiplerinden" olarak değişmiştir. Eklenen "hânedanzâdeler" zümresi, birkaç ay sonra hazırlanan Mekteb-i Mülkiye Nizamnamesi'nde yer almamıştır. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* (Ankara: Mars Matbaası, 1968-69), 1/7-17.

dan ibaret olan Mekteb-i Mülkiye -üç yılı idâdî (lise), iki yılı âlî (yüksek) kısım olmak üzere- beş yıllık bir yükseköğrenim kurumuna dönüşmek için yeni padişahı bekleyecektir. Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) o gaili zamanda daha tahta geçer geçmez hususi bir ilgi göstererek mektebi bir yüksek tahsil müessesesine çevirtir.² Artık mektebin önceki haline Atık Mekteb-i Mülkiye, yenisine Cedid Mekteb-i Mülkiye denilecektir. Devrin arşiv belgelerinde okulun adı sadece Mekteb-i Mülkiye-i Şahane değil, Mekteb-i Maarif-i Mülkiye-i Şahane ve Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye-i Şahane olarak da geçer.

Yeni mektepte Fıkıh, Arapça ve Farsça kaldırılmış ve Fransızca yeniden gelmiş ise de, 1884'te Usul-i Fıkıh ve 1885'te Arapça dersleri müfredata iade edilecektir. Çankaya'nın ifadesiyle, padişah mezunların inançlarında zayıflık (akaidinde âsâr-ı zaaf) görünce "istibdat ve taassup darbesi yiyen" mektepte 1891'den itibaren hem tahsil müddeti (idadi ve yüksek kısımlara birer yıl ilavesiyle) yedi yıla çıkarılacak hem dini tedrisat ziyadeleşecektir. Okutulan dersler arasında artık idadi kısımda Ulum-ı Diniyye (dini ilimler); yüksek sınıflarda Kelam, Tefsir, Hadis, Fıkıh ve ayrıca Mecelle dersleri vardır. İlm-i Ahlak her iki kısımda, yani yedi senenin tamamında yer alacaktır.³

1891 yılının sonunda Müslüman talebeye Ahlak-ı İslamiye, Tefsir, Hadis ve İlm-i Kelam derslerinin haftada ikişer saat okulda değil, camide verilmesi kararı alınmıştır. Bu karar okuldaki gayrimüslim talebe düşünülerek alınmıştır; söz konusu dersler diğer dinlere mensup öğrencileri ilgilendirmeyeceği için sınıfta yapılmayacaktır.⁴ Müfredatın dinleşmesine yönelik kaygı ve arzuların zirveye çıktığı zamanın Haziran 1898 olduğu anlaşılıyor. Müslüman hükümet memurlarının dindar olmamalarını bir tehlike addeden padişah, talebenin dine, devlete ve elbette kendisine sadık olarak yetişmesi için bütün yüksek dereceli okullar yanında Mülkiye Mektebi'nde de dini ilimlerin okutulmasına itina gösterilmesini emretmiştir.⁵ Dini derslere ehemmiyet verilmesini isteyen iradeye cevaben mektep müdürü programda okutulan kitaplar ve ders saatleri hakkında bilgi verir: Birinci sınıfta Kaside-i Nebiyye şerhi yanında Nisa, Araf ve İsrâ surelerinden "evâmir-i sübhaniyye ve mehâsin-i vezâif-i İslamiyye'ye dair" bazı ayetler ve bunlarla ilgili, bir Hadis-i erbain kitabından hadisler okutuluyordu. İkinci sınıfta Kaside-i Nebiyye

2 Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler I* (Ankara: Mars Matbaası, 1968), 18-33, 42.

3 Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler I*, 52-61.

4 Resul Babaoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mekteb-i Mülkiye (1859-1960)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 120.

5 Babaoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mekteb-i Mülkiye (1859-1960)*, 121-122.

şerhinin geri kalanı yanında Yasin suresinin tefsiri ve yine Hadis-i erbain ile Camiu's-sağır'den "ahlak ve mehâsin-i İslamiyye ve siyer-i nebeviyyeye dair" hadisler görülmüyordu. Üçüncü sınıfta Yasin tefsiri bitiriliyor, Duha ve İnşirah gibi daha kısa sureler, ibadetlerle ilgili hadisler okunuyordu.⁶

Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra değiştirilen ders programıyla artık "esas darülfünun hüviyetini iktisap" eden yepyeni Mekteb-i Mülkiye'de bile, Mecelle'den başka, tâ 1915'e kadar Hikmet-i Hukuk-ı İslamiye, yani bugünkü tabirle İslam Hukuku Felsefesi dersleri verilmiştir.⁷ Hüseyin Atay, Ali Çankaya'nın bu gelişmeleri anlatırken kullandığı üslubu eleştirir; ona göre "hem kendisi Müslüman ve hem Müslümanların idarecisi olacak bir kimsenin hiçbir dini bilgiye sahip olmamasını amaçlamak ve bunu amaçlamayı kötülemek de ters yüzden bir taassup" idi.⁸

1893'te müfredatta pek mühim başka bir gelişme oldu. Fransızcadan başka seçmeli olarak her sınıftan beşer kişiye okutulmakta olan Rumca ve Ermenice lisanlarına Arapça ve Bulgarca ilave edilerek öğrencilerden aynı torbaya giren bu dört dilden (elsine-i erbaa) birini meramı anlayacak kadar öğrenmeleri istenecektir.⁹ Kazalara gönderildiğinde farklı ana dillere sahip tebaayı yönetecek olan müstakbel taşra idarecisi, mektepte elsine-i erbaa'dan tabii ki bilmediği bir lisanı seçmek zorundadır.

Bu dil dersleri Cihan Harbi başlayınca kadar devam etti. Cihan Harbi'nin ağır şartları altında en başta bütçe tasarrufu nedeniyle 1915'te kapatılan Mekteb-i Mülkiye 1918'de yeniden açıldığında müfredatta Arapçaya ilaveten artık sadece "Lisan-ı Ecnebiye" adlı bir ders vardır.¹⁰ Lisan-ı Ecnebiye dersi muhtemelen zaten 1864'ten beri seçmeli okutulmakta olup bir müddet kaldırıldıktan sonra 1877'de zorunlu hale getirilen Fransızca dersi idi.¹¹

1. Mekteb-i Mülkiye'de Gayrimüslim Muallim ve İdareciler

Mekteb-i Mülkiye dünyada belki de kendi devrinin en kozmopolit öğretim kadrosuna sahiptir. Bütün bu ulema kadrosunun yanında, gayrimüslim hocalar da baştan beri mevcuttur. Mekteb-i Mülkiye kuruluşundan itibaren farklı dinden ve meşrepten insanların aynı muallim odasını paylaştığı bir

6 Babaoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mekteb-i Mülkiye (1859-1960)*, 123.

7 Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler I*, 85-86.

8 Hüseyin Atay, "Medreselerin Islahatı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/3-4 (Aralık 1981), 32.

9 Babaoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mekteb-i Mülkiye (1859-1960)*, 79.

10 Babaoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mekteb-i Mülkiye (1859-1960)*, 172.

11 Babaoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mekteb-i Mülkiye (1859-1960)*, 73.

kurumdur. Yüksek mektebe dönuştükten sonra gayrimüslim hoca sayısı artmıştır. Hatta 1877 yılının Aralık ayı başında yeni haliyle öğretime başlayan okulun açılış dersini veren kişi, İlm-i Servet ve Usul-i İdare hocası meşhur Sakızlı Ohannes Efendi'dir.¹²

İdare adamı yetiştirecek bu modern mektepte okutulan medrese derslerini ulemadan hocalar vermekteydi. Hatta, müdürün müderris olması gibi, ilk tarih muallimi Hazım Efendi de mevâlidendir, molladır. İlerleyen yıllarda hukuk dersleri veren birçok hoca yine ulemadan olacaktır. Yukarıda zikredilen dini dersleri veren ulema efendiler yanında, mesela Ahkam-ı Evkaf dersinde Hüseyin Hüsnü (ki ileride şeyhülislam olacaktır), Elmalılı Hamdi, Manastırlı İsmail Hakkı,¹³ Ebülula Mardin Efendiler ya da Arapçada Hacı Mehmed Zihni, İzmirli İsmail Hakkı gibi büyük İslam âlimleri vardır. Bunlar, Ticaret Kanunnamesi muallimi Gavril Efendi, Maliye dersleri veren Mikael Portakalyan Paşa (ki Abdülhamid'in diğer bir Hazine Nazırı olacak), Cebir'de Yusufyan, Coğrafya'da Serkis Nihat, Farsça'da Garabetyan, Etnoğrafya'da Aristokli, Ceza Hukuku'nda Yorgaki, Hıfzıssıha'da İlyas Matar, Tarih'te Diran Kelekyan gibi meşhur ve yetkin gayrimüslim hocalarla aynı çatı altında teşrik-i mesai etmiştir. Ayrıca Fransızca, Rumca, Ermenice ve Bulgarca derslerine giren çok sayıda gayrimüslim lisan muallimi bunlarla mesai paylaşmıştır. İlaveten Alman asıllı Emin ve Ermeni asıllı Ali Şahbaz efendiler gibi mühtediler de mevcuttur. Sayılan hocalardan birçoğu alanlarıyla ilgili ilk ders kitaplarının da yazarlarıdır.

Öğretim kadrosunda dünyanın hiçbir yerinde bulunamayacak bu zengin terkiye karşın okul idaresinde hiç gayrimüslim müdür görülmemiştir. Yalnızca bir ara gayrimüslim bir müdür muavini vardır: Yervant Damgacıyan, Trabzon Sultanisi müdürü iken 12 Temmuz 1913'te müdür muavinliğine getirilmiş, 13 Eylül 1915'te mektebin lağvına kadar bu vazifeyi görmüştür.¹⁴ İdareci olarak görev yapan başka gayrimüslim yoksa da memur olarak çalışanlar olmuştur. Ermeni Katolik cemaatinden Petri Cevheryan 1891'de mezun olur olmaz mektebin muhasebe biriminde çalışmaya başlamıştır. Petri Efendi 1872 İstanbul doğumludur; Kadıköy'de Muhtaryan adlı Ermeni Katolik mektebinde okumuş, sonra "bi'l-ımtihan Mekteb-i Mülkiye-i Şahane sunûf-ı idadîsine ve muahharan sınıf-ı âlisine dâhil olarak tahsili meşrût

12 Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler I*, 27-39. Ermeni Ohannes Efendi Abdülhamid'in sevdiği liberallerdendir ve daha sonra Hazine-i Hassa nazırı olacaktır

13 Ayrıca okuttuğu Tefsir dersinin notları için bkz. Manastırlı İsmail Hakkı, *Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn*, Mekteb-i Mülkiye-i (İstanbul: Şahane Matbaası, 1316/1898).

14 Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler I*, 317.

olan ulûmu ve fûnûnu gördükden sonra kısm-ı idadîden a'lâ derecede mü-lazemet ruûsuyla 2 Rebiülahir 1309 [5 Kasım 1891] tarihli a'lâ dereceden âliye şehadetnamesine nail olmuştur." Petri Efendi'nin "Türkçe Ermenice Fransızca İtalyanca kitabet eylediği gibi Rumca yalnız tekellüm ettiği ve İngilizceye aşına olduğu" da kayıtlıdır. Petri önce 13 Ekim 1891'de "mülazemeten Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Muhasebe Kalemî'ne çıkarık" olarak alınmış, daha sonra 13 Mart 1892'de 250 kuruş maaş almaya başlayarak aynı "muhasebe kitabeti ile muallim muavinliğine" tayin edilmiş ve on beş ay kadar bu iki görevi birden sürdürmüştür.¹⁵

Mektepte mubassır (talebenin inzibatını gözeten memur) olarak görev yapmış bir de Rum vardır. George Trambolis memleketi Rodos'taki Rum mekteplerinde, İstanbul'da Fener Mektebi'nde okumuş; Türkçe, Fransızca ve Rumca bilmektedir. Yirmi yaşındayken, 29 Ekim 1883'te Mekteb-i Sultani Mubassırlığı'na girmiş, 29 Şubat 1888'de Mekteb-i Mülkiye Mubassırlığı'na geçmiştir. 13 Mayıs 1890'da Biga Mekteb-i İdadisi Fransızca muallimliğine nakledilinceye kadar burada kalmıştır.¹⁶

2. Mekteb-i Mülkiye'de Gayrimüslim Öğrenciler

Gayrimüslim öğrencilere gelince, Ali Çankaya'nın mektebin ilk safhası, yani 1860-1876 arası için tespit ettiği 148 mezun arasında hiç gayrimüslim yoktur. Gayrimüslim öğrenciler ilk defa II. Abdülhamid devrinin Cedid Mektebi'nde görülecektir. Nitekim *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* kitabının üçüncü cildinde yer alan mezunların hal tercümeleleri arasında gayrimüslimler de vardır. Bunlar incelendiğinde çıkan tabloya bakılırsa 1879-1915 arasında mezun olan 1559 kişi içinde toplam 100 gayrimüslim bulunduğu görülür. Yüzde 6,3'e tekabül eden bu sayı, Osmanlı bürokrasisindeki gayrimüslim mevcudiyetine yakın bir nispettedir.¹⁷ Bu arada, *Çankaya* kitabında yer alan Mülkiye

15 Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Komisyonu Devleti [DH.SA-İD.d]* No. 124, Gömlek No. 147. Petri Efendi 4 Haziran 1893'te Maarif Nezareti Muhasebe Kalemî'ne memur edilmiştir. Uzun yıllar burada çalışmaktayken, uhdesine ilaveten Vefa İdadisi Ermenice dersi muallimliği, sonra Kabataş, Üsküdar idadilerinin ve İstanbul leyli İdadisi'nin Usul-i Deferi muallimlikleri, Ticaret Mektebi'nin Usul-i Muhaberat-ı Ticariye dersi muallimliği ilave edilecektir. Nihayet 1 Ağustos 1910 tarihinde 2000 kuruş maaşla, zamanın Sayıştay'ı olan Divan-ı Muhasebat'ta Heyet-i Hesabiye Sınıf-ı Evvel Mümeyyizliğine nakl-i memuriyet edince öğretmenliklerden ayrılmak zorunda kalmıştır. Meşrutiyet devrinde alınan bir karara göre memurların mekteplerde görevlendirilmesi yasaklanmıştı ("ahıran ittihaz olunan mukarrarat mucibince sâlifü'z-zikr bu gibi mekteplerde memurünin istihdamı gayr-i caiz bulunmasına mebnî gaye-i Eylül 326 tarihinde muallimliklerden infikak eylediği").

16 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 59, Gömlek No. 251.

17 Abdulhamit, Kırmızı, "II. Abdülhamid'in Hristiyan Memurları", *Sultan II. Abdülha-*

mezunlarının otobiyografik metinleri arasında sadece bir gayrimüslime ait hatıralar vardır ki, 1304/1888 mezunu Prof. Kirkor Kömürcüyan'a aittir.¹⁸

Ortaya çıkan tablo devrin siyasi tarihiyle mütenasip neticelere işaret etmektedir. Gayrimüslim mezunlar içinde en büyük yekûnu Ermeniler oluşturur. Sonra, Ermeni vukuatının başladığı yıl olan 1894'ten tâ 1911 yılına kadar hiç Ermeni mezun olmaması da devrin kaygılarını yansıtır. 1911'de yeniden ve fakat bir defaya mahsus Ermeni mezunların mevcudiyeti, Meşrutiyet inkılabının değişen havasını yansıtır. Osmanlı üst kimliği altında kardeşçe geçinmeyi esas alan uhuvvet anlayışının verdiği ümitle 1908'de idadilerden Mekteb-i Mülkiye'nin âli/yüksek kısmına imtihansız alınan çok sayıdaki talebeden dört yıl sonra mezun olacaklar arasında yedi Ermeni vardır. Fakat bir daha görülmek üzere. Balkan Harbi Osmanlılık fikrinin birleştirici ümitlerini söndürecek. 1912'de mezun olan iki Rum ve bir Rumen'den sonra bir daha gayrimüslim mezun görülmeyecektir.

mid ve Dönemi, ed. F. Gün & H.İ. Erbay, (İstanbul: TBMM Milli Saraylar, 2017).

18 Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler III*, 342-347.

Tablo 1: Mekteb-i Mülkiye Mezunu Gayrimüslimler (Mezunlar toplamına Aşiret Mektebi'nden gelip iki yıl devam eden 1897 (12), 1899 (8), 1901 (7), 1903 (6) yıllarında mezun 33 sınıf-ı mahsus öğrencisi dâhil edilmiştir)

Yıl	Toplam	Gayrimüslim	Ermeni	Rum	Yahudi	Diğer
1879	14	5	3	1	1	
1880	8	3	2	1		
1881	0	0				
1882	22	7	6	1		
1883	24	3	2		1	
1884	20	2	1	1		
1885	24	3	2	1		
1886	24	4	3		1	
1887	33	4	4			
1888	59	8	6	1	1	
1889	61	5	5			
1890	57	9	7	2		
1891	55	5	5			
1892	0					
1893	80	4	2	1		1
1894	77	4		3		1
1895	0					
1896	31					
1897	57	2		2		
1898	28	7		3	2	2
1899	45	1				1
1900	41	3		1	1	1
1901	49	1			1	
1902	38	3		2		1
1903	46	1		1		
1904	41	2		2		
1905	46	1		1		
1906	38					
1907	37					
1908	42	1		1		
1909	43	2		1		1
1910	48					
1911	178	7	5	2		
1912	86	3		2		1
1913	46					
1914	41					
1915	20					
TOPLAM	1559	100	53	30	8	9

Tablo 'de görüldüğü üzere, Mekteb-i Mülkiye'den mezun 8 Yahudi vardır. Bunların yedisi Sicill-i Ahvâl Defterleri'nde mevcuttur. Leon Şönman mezuniyetinden sonra devlet hizmetine girmediği için, bittabi defterlerde yoktur. Mezunlar arasında 30 Rum (Ortodoks) bulunuyor. Bunlardan 23'ü Sicill-i Ahval Defterleri'nde mevcuttur. Kalan yedisinin olmamasının çeşitli sebepleri var. Mesela, Murad Nikolaki, Vangel, Yorgi Peçemet, Aleko efendiler hiç devlet hizmetine girmemişlerdir. Diğerleri de ya kayda girmeyecek kadar kısa ya da artık sicillerin kendi çalıştıkları nezaretlerde tutulduğu geç zamanlarda çalışmışlardır. Defterlerde Çankaya'nın bir şekilde bulamadığı üç sicil var: 1314 mezunlarından Akşehirli Anastas oğlu Kerim Yunus,¹⁹ 1315 mezunlarından İlya Zanidis,²⁰ Şamlı Rum Ortodoks Selim oğlu Kuzu Melki.²¹

Mülkiye'den mezun 53 Ermeni vardır. Sicill-i Ahval Defterleri'nde bunların sadece yarısı mevcut; 26 Mekteb-i Mülkiye mezununun sicili bulunuyor. Bunun sebebi, özellikle geç yıllarda mezun olan Ermenilerin memuriyete gir(e)memiş olmasıdır. Çankaya'nın²² hakkında pek bilgi bulamayıp sadece 1288/1871 İstanbul doğumlu, 1890 mezunu ve Ocak 1891'de Maliye Nezareti Duyun-ı Umumiye İdaresi 3. Katıbliği'ne tayin edildiğini yazdığı Agop Mıgırdıç Kalfayan sicillerde "Agop Efendi" olarak geçen kişi olmalıdır:

Tüccardan Kartallı Mıgırdıç nam kimesnenin oğludur. Bin iki yüz seksen üç Recebinin guresinde Dersaadet'de tevellüd etmiştir. Dersaadet'de Ermeni Mektebi'nde ve muahharan Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de müretteb dersleri okuyup mülazemet ruusu almıştır. Türkçe ve Ermenice okuryazar. Bin üç yüz sekiz Şevvalinin onunda yirmi beş yaşındayken üç yüz kuruş maaşla Maliye Nezareti Evrak Kalemi Muhaberat-ı Ecnebiye Kısmı'na tayin olunmuştur. Yimi dört Teşrinisani tarihinde iki bin kuruş maaşla Cebel-i Bereket Sancağı Muhasebeciliği'ne tayin [olunmuştur].²³

Ermeni, Rum ve Yahudi mezunlardan başka, tablodaki tasnifte "Diğer" sütununda görülen 9 mezun arasında 3 Melkit, 2 Maruni, 1'er Keldani, Bulgar, Sırp Ortodoks ve Rumen vardır.

Siciller arasında Mekteb-i Mülkiye'de bir müddet okuyup mezun ol(a)mayanları tespit etmek de mümkündür. Böylelerin eline şehadetname değil, tasdikname verilir. Bunların sayısı Ermenilerde ve Rumlarda iki elin parmağı kadarken Yahudilerden sadece bir kişidir. 1286'da İstanbul'da doğan İsak Hayim ile ilgili olarak şu bilgiler yer alır:

19 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 108, Gömlek No. 275.

20 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 89, Gömlek No. 367.

21 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 113, Gömlek No. 127.

22 Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler I*, 444.

23 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 41, Gömlek No. 133.

Kamanto (Camondo) Mekteb-i İbtidaiyesi'nde ve bir müddet Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de ve mülga Lisan Mektebi'nde²⁴ tahsil ederek Mekteb-i Mülkiye'den tasdikname ve Lisan Mektebi'nden şahadetname almıştır. Türkçe ve Fransızca ve İspanyolca okur, yazar. Bin üç yüz yedi senesi Cemaziyelevvelinin yirmi dokuzunda (9 Kânunusani sene 1305) on dokuz yaşında olduğu halde mülazemetle Babialı Tercüme Odası'na dâhil olmuştur.

İsak Hayim'in en azından 24 Temmuz 1901 tarihine kadar Tercüme Odası'nda memur olarak çalıştığı anlaşılıyor.²⁵

Mekteb-i Mülkiye'nin lise ve yüksekokul kısımları için ayrı ayrı şahadetnameler verilmekteydi. Mesela Rafael Efendi²⁶ "Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'nin sunûf-ı idadiye ve âliyesinde tahsil ederek iki kıta şahadetname almıştır." Memur sicillerinde bazen şahadetnamenin nev'i de belirtilir. İlyas Şaki²⁷ siyasiye şahadetnamesi, Sima İkiz²⁸ "Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de müretteb dersleri okuyup mülazemet ruusuyla ulûm-ı siyasiye şahadetnamesi almıştır."

3. Gayrimüslim Mezunların Kariyer Çizgileri

Mezun olan gayrimüslimler nerelerde göreve başlamışlardır? Merkezdeki dairelerde, çeşitli nezaretlerin farklı kalemlerinde göreve başlayan çok taze mezun vardır. Taşra idaresi için adam yetiştirme gayesi güden Mekteb-i Mülkiye'den mezun olanların neden merkezdeki devlet dairelerinde çalıştırıldığıyla ilgili önemli bir ipucu Ermeni milletinden Yazıcıyan Hanuk Efendi'nin²⁹ dosyasında yer alır. 1865 Edirne doğumlu Hanuk mezun olunca, 23 yaşında Hariciye Nezareti Tercüme Odası'na girmiş ve sonra Hazine-i Celile Kupon Odası'na nakledilmiştir. 25 yaşını doldurunca Hanuk'un maaşı kesiliyor ve bunun sebebi şu şekilde izah ediliyor:

Mekteb-i Mülkiye'den neş'et eden efendilerden hadîsü's-sinn [genç] olanların devâir-i merkeziye aklâmında [merkezi dairelerin bürolarında] ve yirmi beş yaşını tecavüz edenlerin vilâyât-ı şâhânedede istihdam edilmeleri mukarrer [kararı alınmış] olduğuna ve mumaileyhin üç yüz altı senesi rebiülahirinin dokuzunda sinni [yaşı] yirmi beşi ikmal eylediğine binaen yevm-i mezburdan itibaren maaşı kat' olunmuş [kesilmiş]...

Demek ki 25 yaşını doldurmadan mezunlar taşra görevlerine gönderilmiyor,

- 24 Lisan Mektebi için bkz. Sezai Balcı, "Osmanlı Devleti'nde modernleşme girişimlerine bir örnek: Lisan Mektebi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 27/44 (Ekim 2008), 77-98.
- 25 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 43, Gömlek No. 345 & No. 11, Gömlek No. 37.
- 26 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 90, Gömlek No. 433.
- 27 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 43, Gömlek No. 297.
- 28 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 89, Gömlek No. 391.
- 29 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 35, Gömlek No. 25.

İstanbul'da münasip vazifelerde istihdam ediliyordu. "Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'den bâ-şehadetname çıkan efendilerden sinni yirmi beşe vâsıl olanların bir sene vali ve mutasarrıf maiyetlerinde istihdam olunarak badehu birer kaymakamlığa tayin olunmak" şeklinde geçen 25 yaşla ilgili bu karara, 1887 mezunlarından Mihran Boyacıyan'ın³⁰ istihdamı mesele olduğunda varılmıştır.³¹ Karar, taşrada sözünü geçirecek olgunlukta görünmeleri yanında, atanabilecekleri kadrolara nispetle mezunların çoğalmasa yüzünden de alınmış olmalıdır.

Mülkiye mezunlarının merkezdeki memuriyetlerde istihdamlarıyla ilgili irade ise daha 26 Aralık 1885 tarihinde çıkmıştı: "Mekteb-i Mülkiye-i şahane'den bu sene bâ-şehadetname çıkan efendilerden bir kısmının Dahiliye ve Ticaret ve Nafia ve Rusumat dairelerinden ve İstanbulca sair hıdmat-ı münâsibede geçinebilecekleri mikdar maaşla serian istihdamları"ni öngören kararın ilk uygulamasında Dikran, Anastas, Mehmed Ali ve Mehmed Cemal adlı dört mezun Ticaret Nezaretî'nin Terceme-i Fünûn Kalemî'nde işe başlatılmıştır.³² 1877 tarihli Mekteb-i Mülkiye Nizamnamesi de esasen mezunların sırasıyla kaza kaymakamlıklarında, İstanbul'daki dairelerde (devâir-i merkeziye-i hükümet), vilayet merkezlerindeki kalemlerin riyasetlerinde, Şura-yı Devlet mülazımlıklarında, sefaret kitabetlerinde ve şehbender olarak istihdam edilmelerini öngörüyordu. Tabii ki mezunlar öncelikle İstanbul'da kalmanın yollarını aramaktaydı.³³ Nitekim, 25 yaştan sonra merkezdeki memuriyetlerde istihdamı devam edenler de vardı. Mesela, Selanikli Jak Namyas³⁴ İstanbul'da 1880'de 20 yaşında Teftiş-i Umur-ı Maliye kalemine memur olarak başlamış, orada çalıştığı esnada Mekteb-i Mülkiye'den mezun olmuş, sonra yıllarca görev yapacağı Hazine-i Maliye Müsteşar Muavinliği'ne tayin edilmiştir. Birçok başka örnekten bilindiği üzere, Osmanlı idaresi Dahiliye teşkilatında merkez memuriyetleriyle taşra memuriyetleri arasında ayırım gözetilen bir uzmanlaşma sağlayamamıştır.³⁵

Maiyet memurluğuyla başlayan taşra kariyeri genellikle kaymakamlık ve mutasarrıf muavinliğiyle devam eder, vali muavinliğine kadar gider. Valili-

30 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 42, Gömlek No. 201.

31 Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî [DH.MKT]* No. 1465, Gömlek No. 95. (7.3.1305)

32 Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde-Dahiliye [İ.DH]* No. 1004, Gömlek No. 79269. (16.04.1303)

33 Babaoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mekteb-i Mülkiye (1859-1960)*, 107, 109.

34 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 1, Gömlek No. 480.

35 Abdulhamit Kırmızı, "Osmanlı Taşra İdaresinde Kariyer Çizgisinin Modernleşmesine Dair Bazı Gözlemler", *Eskiçağ'dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, ed. Feridun Emecen (İstanbul: Kitabevi, 2009), 227-237.

ğe kadar yükselebilen Mekteb-i Mülkiye mezunu gayrimüslim yoktur. Peki yaşını doldurmuş mezunlar nerelere gönderilmiştir? Taşra kökenli mezunların özellikle ilk atamalarında kendi memleketlerinde devlet hizmetine koşulduğunu gösteren çok sayıda vaka var. Galiba artık yerel dili, kültürü ve duyarlılıkları bilen küçük memurların yerinde istihdamından istifade edilmek isteniyordu. Modern devlet bürokrasisinin gelişmesi ve genişlemesiyle alakalı daha büyük bir dönüşümün sonucudur bu. 1858 Arazi Kanunu, 1864 Vilayetler Kanunu, 1876 Mecelle vesair mevzuat değişikliklerine paralel gelişen adli, mali ve bürokratik yapılar, modern eğitim almış ya da kendilerini devlet hizmetinin ihtiyaçlarına uyarlamaya hazır yerli insan kaynaklarının giderek daha fazla istihdam edilmesini gerektirdi.³⁶ Osmanlı yönetici eliti bu gereksinimin farkındaydı. Nitekim Sivas Valisi İbrahim Halil Paşa, Ermeni vukuatından sonra padişaha sunduğu 8 sayfalık ve 22 maddelik uzun layihasının 11. maddesinde, “İslahat-ı mukarrere-i malume mucibince memurîn-i Hristiyanîyenin nüfus itibarınca Ermenilerden, mümkün mertebe mahalleri ahalisinden tayinleri” gerektiğini belirtiyordu.³⁷ Örneğin, 1888 Tokat doğumlu Ermeni Levon Efendi³⁸ Kasım 1914’de Tokat’ın bağlı olduğu Sivas Vilayeti’ne maiyet memuru olarak tayin edilmiştir.

Maiyet memurluğu için memleketine gönderilme durumu Ermenilere has değildir. Rumlardan 1900 mezunu Kırklareli tacirlerinden Dimitri oğlu Kleanti Zonares³⁹ memleketinde Kırklareli Mutasarrıflığı Maiyet Memurluğu’nda işe başlamış, sonrasında hep yakınlarda görev yapmıştır: 1904’te Şarköy Kaymakamı, 1906’da Tekirdağ Mutasarrıf Muavini olmuş, ihtilalden sonra 1913 yazında açığa çıkarılıncaya kadar 1909 Geyve, Erdek ve Mürefte Kaymakamlıklarında bulunmuştur. Memleketi Makedonya’da olanların ise başka vilayetlere tayin edildiği belli olmaktadır: Petraki Yuvanof, belki de tek Bulgar, Manastırlı olduğu halde Erzurum Vilayeti Maiyet Memurluğu’na gönderiliyor ve orada üç yıl gibi uzun bir süre kalıp kaymakamlığa terfi ettirmeyeceğini anlayınca istifa ediyor. Rumeli’de kurulan komisyonlarda tercümanlık ve kâtiplik yapıyor. Meşrutiyetten sonra bağımsızlığını ilan eden Bulgar Devleti’nin emrine giriyor.

Memlekete tayinin özellikle Arap vilayetleri için söz konusu olması dikkat

36 Peter Sluglett, “Municipalities in the Late Ottoman Empire”, *Syria and Bilad Al-Sham Under Ottoman Rule: Essays in Honour of Abdul Karim Rafeq*, ed. P. S. Weber (Boston: Brill, 2010), 534.

37 Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı Defterleri* [Y.EE] No. 13, Gömlek No. 10. (1314 Za 27)

38 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 52, Gömlek No. 425.

39 Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler III*, 836.

çekicidir. Mesela, muhtemelen kuzen olan Nesim⁴⁰ ve İbrahim Ades⁴¹ adlı iki Yahudi mezunun hikâyesi ilginçtir. İkisi de Şam'da doğmuş, orada idadi okumuş, 1898'deki mezuniyetlerinden sonra memleketlerinde vilayet maiyet memurluğuna tayin edilmiş. Sonraki yıllarda da Suriye Osmanlı elinden çıkıncaya kadar, orada neredeyse aynı küçük görevlerde bulunmuşlar. 1919'dan sonra ikisi de, muhtemelen beraber, demir ticaretine atılmış.

Başka bir örnek, Suriye Vilayeti dâhilindeki Cebel-i Dürüz'de Maruni bir aşiret reisinin oğlu Feth al-Atraş ki Aşiret Mektebi'nde okuduktan sonra iki yıl Mekteb-i Mülkiye'nin sınıf-ı mahsusunda bulunup mezun olmuş, Ağustos 1900'de Suriye Vilayeti maiyet memurluğuna tayin edilmiş. Ardından kendi doğduğu kaza olan Süveyde'de kaymakam muavini olmuştur.⁴² Beyrutlu "Rum Melkit Katoliği milletinden" 1898 mezunu Abdullah Rızkullah⁴³ da memleketi Beyrut'a gönderilmiş,⁴⁴ tıpkı 1900 mezunu kardeşi Selim Rızkullah⁴⁵ gibi, Beyrut Vilayeti maiyet memurluğuna.

Bazı gayrimüslim isimleri Müslümanlarla müşterek kullanılan isimlerdir. Müslüman ismi taşıyanların başına ilginç olaylar gelebilmektedir. 1868 Şam doğumlu Abdülhalim Efendi⁴⁶ "Suriye Vilayeti mülga Divan-ı Temyizi Azası'ndan müteveffa Süleyman Efendi'nin oğlu" ve "Tebea-i Devlet-i Aliyye'nin Rum Ortodoks Mezhebindedir." Şam'da Rum Ortodoks Mektebi'nde okumuş, sonra Mekteb-i Mülkiye idadi ve âlî kısımlarında tahsilini ikmal ile 1894'te âlâ dereceli şehadetname almıştır. Suriye Vilayeti vali maiyetindeki ilk vazifesinden sonra Mayıs 1898'de Suriye Vilayeti'nde Hamidiye Kazası, ardından Merhab Kaymakamlığı'na tayin edilmiştir 1899 sonunda Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nde İpsara Kazası Kaymakamlığı'na, altı ay sonra Edirne Vilayeti'nde İnöz Kazası Kaymakamlığı'na nakledilmiştir. 1904 yılının son günlerinde Suriye Vilayeti'ne bağlı Tafiye Kazası Kaymakamlığı'na gönderilen Abdülhalim Efendi burada kadıyla kavga ettiği için Suriye Valisi onu Selimiye adlı başka bir kazanın kaymakamıyla 12 Aralık 1905 tarihinde becayiş ettirilmesini sağlayacaktır.⁴⁷ Hiç hesapta olmayan bir usul sorunu sonradan

40 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 113, Gömlek No. 1.

41 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 140, Gömlek No. 178.

42 Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler III*, 828.

43 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 112, Gömlek No. 79.

44 Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler I*, 779.

45 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 112, Gömlek No. 439.

46 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 76, Gömlek No. 37.

47 "Nâib-i kaza ile aralarında husule gelen münakaşanın ahaliye sû-i tesiri mucib olarak kaza-i mezkûrda devam-ı memuriyeti caiz olamayacağı cihetle Selimiye Kazası Kaymakamlığı'yla icra-yı becayişi Suriye Vilayeti'nden bildirilmesine mebni Dahiliye Nezaret-i Celilesi'nden vaki olan iş'ar üzerine Memur-in-i Mülkiye Komis-

ortaya çıkacak ve 28 Nisan 1906'da görevden alınacaktır:

Mumaileyhin Ortodoks cemaatinden olduğu ahîran anlaşıldığından ve hâl-buki Selimiye kasabasıyla kurâ-yı mülhakasında Hristiyan bulunmayıp ahali ekseriyetle aşâir ve urbandan mürekkebe olduğundan dolayı kaza-i mezkûrda memuriyeti idareten ve siyaseten gayr-i caiz ve dât-i mehâzir olduğundan bahisle mumaileyhin diğer vilayetde sınıfına muadil bir kazaya nakliyle mezkûr Selimiye kaymakamlığına münasibinin sûrat-i tayini Suriye vilayetinden iş'ar olunmasına ve fakat şu sırada açık kaymakamlık bulunmamasına binaen ilk açılacak bir kazaya tayin olunmak üzere azli hakkında Dahiliye Nezaret-i Celilesi'nden vuku bulan iş'ar ve Memurin-i Mülkiye Komisyonu'ndan verilen karar üzerine bi'l-istizan şeref-sadır olan irade-i seniyye-i hazret-i hilafet-penahi mucebince bin üç yüz yirmi dört senesi Rebiülevvelinin dördünde 15 Nisan sene 1322 azledilmiştir.

Kaymakamın adı Abdülhalim olduğu için Hristiyan olabileceği düşünülmemiş, Hristiyan bulunmayan kazaya bir Hristiyan kaymakam atandığı ancak aylar sonra fark edilmiştir. Birkaç ay açıkta kalan Abdülhalim 28 Kasım 1906'da Beyrut Vilayeti'nde Taberiye Kazası Kaymakamlığı'na tayin edilmiştir.

4. Mülkiyeli Gayrimüslim Kaymakamlar

Gayrimüslim Mekteb-i Mülkiye mezunlarının kaymakam olarak istihdamı 1890'ların ortasındaki Ermeni vukuatından sonra sistematik hale gelmiştir. Yaşanan katliamlar sonrasında İngiltere, Rusya ve Fransa 11 Mayıs 1895 tarihli notayla, Vilayat-ı Sitte'ye (Bitlis, Diyarbekir, Erzurum, Mamuratülaziz, Sivas ve Van) vali tayininde elçilere danışılması, vali muavinlerinin valinin farklı bir dinden olması, vali maiyetine Hristiyan memur verilmesi, mutasarrıf ve kaymakamların üçte birinin Hristiyan olması gibi taleplerde bulunmuşlardır. Talepler kabul edilmiş ve 31 Kasım 1895'te, Vilayat-ı Sitte'ye gayrimüslim vali muavinleri tayin edilmiştir. 17 Ekim 1896'da beş sancak ile on kazaya mutasarrıf ve kaymakam muavinleri atanmıştır.⁴⁸

Aslında Avrupa devletlerinin baskılarına karşı koymak ve eli üstün tutmak gereği, taşra idaresinde gayrimüslim istihdamında baskıların kendisinden daha muharrik bir kuvvet olmuştur. Tanzimat'tan beri geleneksel bürokrasinin kalıplarının değişmekte olduğunu vurgulayan Ortaylı'ya göre de bu gelişmeler sadece dış Hristiyan devletlerin baskısına bağlanarak açıklanamaz.

yonu kararıyla bi'l-istizan şerefsâdir olan irade-i seniyye-i hazret-i hilafet-penahi mucebince bin üç yüz yirmi üç senesi Şevvalinin on beşinde (29 Teşrinisani sene 1321) maaş-ı hâlfisi ve becayış suretiyle mezkur Selimiye Kazası Kaymakamlığı'na nakil buyurulmuştur."

48 Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Sadâret Resmî Maruzât Evrakı* [Y.A.RES] No. 83, Cömlük No. 28. (12 CA 1314)

On sekizinci asırdan beri devlet hayatındaki kozmopolitizm şekillenmiş ve 19. yüzyılda yeni okullarda yetişen gayrimüslim gençler tıpkı Müslümanlar gibi devlet hizmetine alınıp muhtelif yerlere tayin edilegelmiştir. Artık bürokraside başka diller kadar Türkçe'yi de düzgün yazan ve konuşan, hükümdara ve devlete sadakatle hizmet eden gayrimüslimlere her kademede ve rütbede rastlamak mümkündür.⁴⁹ Osmanlı yönetici eliti hakikaten istihdam politikasında kendi taktiklerini geliştirmeye çabalamış, baskı yoluyla istenen talepleri kendi usul ve üslubunca karşılamaya çalışmıştır. İdari bünyenin doğal gelişiminin ve mekteplerdeki talebe terkininin zaten bu talepleri karşılamaya meylettiği ve hazır olduğu aşikârdır.

Sonuçta gayrimüslim kaymakamlar, gayrimüslimlerin yaşadığı kazalara gönderiliyordu. Gittikleri yerler kendi cemaat ve mezheplerinden olan toplulukların yaşadığı kazalar olmak zorunda değildi. Özellikle sorunlu kazalarda idari bünye hassas bir dengeyle kurulmaya çalışılırdı. Mesela, Zeytun Kazası, Ermeni vukuatının şiddetle yaşandığı bir yerdir. Ermeni nüfusunun baskın olduğu bu kazaya Müslüman bir kaymakam muaviniyle beraber bir Rum kaymakamın atanmasına karar verildiği bilgisi, 30 Haziran 1896'da buraya tayin edilen Yuvanaki Efendi Cazopulos'un sicilinde⁵⁰ yer almaktadır:

Zeytun kazası kaymakamlığına Rum milletinden umûr-ı mülkiyede vukûf ve malumatı tecrübe olunmuş bir münasibinin ve İslâm'dan ehil ve müsta'id bir kaymakam muavininin tayini Encümen-i Mahsus-ı Vükela kararıyla şeref-sâdır olan irade-i seniyye-i padişahî iktiza-yı celilinden olmakla ve mumaileyh Yuvanaki Efendi Mekteb-i Mülkiye'den neşret ederek müteaddid kaymakamlıklarda bulunmakla, mülga İntihab-ı Memurîn Komisyonu'nun mazbatası ve Dahiliye Nezaret-i Celilesi'nin tezkiresi üzerine ve bi'l-istizân şeref-sâdır olan irade-i seniyye-i hazret-i hilafet-penâhi mucebince bin üç yüz on dört senesi Muharreminin on sekizinde (18 Haziran sene 1312) iki bin beş yüz kuruş maaş ile mezkur kaymakamlığa tayin kılınmıştır.

On beş yıl sonra Ermeni nüfus artık Zeytun'da Rum kaymakam istemeyecektir. 5 Ekim 1910'da buraya 1894 mezunu Yuvanaki Papadopulo Efendi⁵¹ atanmıştı. Zeytunlu Ermenilerin tepkisiyle karşılaşmıştır. Zeytun'un Ermeni ve Protestan ruhani reisleri ve önde gelenleri telgrafname yoluyla "Zeytun kazasına Rum unsurundan başka hangi unsurdan olursa olsun müstakîm bir kaymakamın tayin" edilmesini istemişlerdir. Yuvanaki Maraş'ta alıkonulmuş ve tâ Rumeli'ne gönderilmiş, Prepol (Priyepolye) Kazası Kaymakamlığı'na

49 İlber Ortaylı, "II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", *Sultan II. Abdülhamid Devri ve Semineri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1994), 168.

50 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 55, Gömlek No. 445.

51 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 150, Gömlek No. 347.

nakledilmiştir. Fakat buraya gidişi de sorun olmuştur. Kosova Valisi kendisinin oraya “vürudunda ahali tarafından kabul edilmeyeceği anlaşıldığı cihetle, bir muamele-i gayr-i layıka tahaddüsüne mahal kalmamak üzere yerine Müslim bir kaymakam tayin” edilmesi lüzumunu görmüş ve Yovanaki’yi “ileride başka bir münasib mahalle tayin” etmek üzere yerine başkasını tayin ettirmiştir. Yovanaki bu sefer Mart 1909’da Adana’ya bağlı Haçın Kazası’na yollanacaktır. Lakin burada daha evvel görev yapmıştır ve anlaşılan o ki pek iyi bir izlenim bırakmamıştır:

Tarafgirliğinden dolayı lüzum-ı tebdili mahalli milel-i muhtelifesi rüesâ-yı ruhaniyesi tarafından beyan olunduğundan mucib-i tebdil bir hal ve hareketi yok ise de mukaddema kaza-yı mezkur kaymakamlığında bulunduğu sırada iktidar ve ehliyetinin ehemmiyet-i makamı ile gayr-i mütenasib olduğundan dolayı azledilmiş olmasına göre şimdi tekrar orada ifa-yı memuriyet etmesi maslahaten caiz olmayacağından bahisle diğer kazaya nakli lüzumu

Adana Valisi tarafından yazılmıştır. Temmuz’da Yovanaki’nin Edirne’de bulunan Ahtapolu Kazası kaymakamıyla becayişi gerçekleşmiş, kısa müddet sonra Babaeski (Baba-yı Atik) Kaymakamlığı’na nakledilmiştir.

Balkan Harbi sırasında aynı Babaeski’de Mülkiye mezunu başka bir genç kaymakam vardır. Rum milletinden Yani Arkidolyos,⁵² fırıncı esnafından Arkid Ağa’nın oğludur, 1885’te Gelibolu kasabasında doğmuştur. İlk vazifesine ancak II. Meşrutiyet’in ilanından bir ay kadar sonra, 27 Ağustos 1908’de Edirne Vilayeti maiyet memurluğunda başlamıştır. Hemen iki hafta ardından kendisine ilave-i memuriyet olarak Babaeski Kazası Kaymakam Vekâleti verilmiş; 20 Şubat 1912’de Silivri Kaymakamlığı’na, üç ay sonra Babaeski Kazası Kaymakamlığı’na nakledilmiştir. Yani Efendi “halen görülen lüzum üzerine” 31 Ekim’de, Bulgar ordusunun şehri kuşatmasının hemen öncesinde azledilecektir. Bulgar işgali sırasında “ahali-i İslamiye hakkında bir takım mezâlîm icrasına vasita olmasından nâşî Babaeski’nin asâkir-i Osmaniye tarafından istirdad edilmesini müteakiben [Osmanlı askerleri tarafından geri alınmasından sonra] Selanik’e firar etmiş ve orada merkez kaymakamı tayin edilmiş olduğu” anlaşıldığından, 29 Eylül 1913’te “harekât-ı vâkı’asından dolayı ba’dez’in hizmet-i devletde istihdam olunmamak şartıyla terkîn-i kaydı” gerçekleştirilmiştir.

Hristiyan kaymakamların birbirleriyle becayiş edilmesi ise yeni gelişen diğer bir teamül. Bazı kazaların idaresi sanki sadece Hristiyan kaymakamlara tahsis edilmiştir. Hafik’in bu kazalardan biri olduğu, 1894 Mülkiye mezunla-

rından olup Eylül 1904'te becayış suretiyle Hafik kaymakamı olan Yorgi Mitoli Efendi'nin sicilinden⁵³ anlaşılıyor. Yorgi Efendi hakkında ahaliden Sivas Valisi'ne gelen şikâyetler bertaraf edilememiş ve Vali kendisinin "Hristiyan kaymakamlardan birisiyle sürat-i becayışı"ni istemiş, fakat "şimdi Hristiyan kaymakamlar içinde becayişe talip bulunamadığı cihetle ileride diğer bir mahalle tayin olunmak üzere azliyle yerine diğerinin intihab edildiği"ni Dahiliye Nezareti Memur-i Mülkiye Komisyonu'na bildirmiş. Şikâyetleri inceleyen Komisyon, Vali'yi haklı bulmuş ve Eylül 1906'da "sınıfı dâhilinde ilk açılacak bir kaymakamlığa intihab ve inha olunmak üzere azliyle yerine intihab olunan zatın tasdik-i memuriyetine karar" vermiştir.

Mutasarrıf muavini kadrolarına özellikle gayrimüslim kaymakamların terfi ettirilmesi de bir teamül halini alacaktır. Bu tayinlerde tercih edildikleri Dimitri Efendi'nin sicilinde⁵⁴ açıkça dile getirilir. Sivas Valisi, kendisinin Hafik Kaymakamlığı'ndaki çalışmalarından ve gayretinden duyduğu memnuniyeti merkeze bildirmiş ve bu sayede Dimitri Efendi 1907'de Sakız Mutasarrıf Muavini olmuştur. Atama komisyonundaki bir karşı oy üzerine yapılan müzakere sonucunda bu atamadaki ısrarın nasıl gerekçelendiği Dimitrakî'nin sicilinde şöyle kaydedilmiştir:

Mumaileyhin memuriyet-i sâbıkası olan Hafik'de bulunduğu müddetçe sa'y ve gayreti görüldüğünden bahisle bir Mutasarrıf Muavinliği'ne tayini Sivas Vilayetinden ba tahrirat bildirilmiş olmasına mebni Sakız sancağı mutasarrıf muavinliğine intihab edildiği Dahiliye Nezaret-i Celilesinin Memur-i Mülkiye Komisyonu'na havale buyrulan tezkiresinde gösterilmiş ve mumaileyhin terceme-i hâli tetkik ile cereyan eden müzakere neticesinde bir rey tarafından mumaileyhin kaymakamlıkda müddet-i hizmeti bir seneden ibaret ve kendisi de üçüncü sınıfa mensub olmasına nazaran ehemmiyet-i mevkî'yesi derkâr bulunan dördüncü sınıf kaymakamlığına muadil bulunan liva-i mezkur mutasarrıf muavinliğine defaten tayini muvâfık-ı usul-i terakki olamayacağından oraya mazulünden veya ikinci sınıf kaymakamlıkda ve yahut maaşı dün mutasarrıf muavinliğinde müstahdem olub müstahakk-ı terakki olanlardan birinin intihabı lazım geleceği dermeyan kılınmışsa da mutasarrıf muavinlikleri için sunûf olmayub kaymakamlıkda veya sair memuriyette bulunarak ibraz-ı ehliyet etmiş olanlardan tayin edilegelmekte olmasına ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane mezunlarından gayrimüslim olanların mutasarrıf muavinliklerinde tercihen tayini Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nin kararı iktizasından olduğu dahi ba tezkire-i samîye emr ve izbar buyrulmuş ve mekteb-i mezbur mezunlarından bulunan mumaileyhin tedkik edilen terceme-i hâlinde ilişki görülemediği memuriyet-i ahîrası olan Hafik kazası kaymakamlığında da sa'y ve gayreti meşhud olduğu cihetle bir mutasarrıf muavinliğine tayini lüzumu Sivas vilayetinin cümle-i iş'arından bulunmasına nazaran tasdik-i

53 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 76, Gömlek No. 165.

54 BOA, *DH.SAİD.d*, No. 112, Gömlek No. 73.

memuriyeti hakkında ekseriyetle verilen karar ve bi'l-istizan şerefsâdır olan irade-i seniyye-i hazret-i hilafet-penahi mucibince bin üç yüz yirmi beş senesi Şevvalinin yirmi altısında (19 Teşrinisani sene 1323) iki bin iki yüz elli kuruş maaşla mezkur Sakız sancağı mutasarrıf muavinliğine tayin buyrulmuştur.

Sonuç

Mektepleri tayinlerle irtibatlandırma girişimi esasen kâtip olarak yetişecek talebeye Arapça ve Farsça öğretmek için 1781'de Hamidiye Sıbyan Mektebi'ne muallim-i küttab atanmasıyla başlatılabilir.⁵⁵ Sonrasında sırf kâtip yetiştirmek için kurulan okullar ise 1838'de Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-i Edebiye'dir. Bunları 1862'de Mahrec-i Aklâm takip edecektir.⁵⁶ Bu arada hassaten taşraya memur yetiştirmek üzere 1859'da kurulan Mekteb-i Mülkiye ise 20. yüzyıl boyunca bir idareci ekolün bürokrasiye hâkim olmasına yol açacaktır. 1860'lardan itibaren idari teşkilata dahil eden Mekteb-i Mülkiye mezunları 1890'larda artık yüksek mevkilere gelecektir. Mülkiye mezunları 19. yüzyılın son beş yılından itibaren vali olarak görülmeye başlayacaktır.⁵⁷

Bu makalede Mekteb-i Mülkiye'nin Cihan Harbi'ne kadarki safahatı din ve dini kimlikler bağlamında incelenmiştir. Yüksek mektebe dönüştükten sonra Mekteb-i Mülkiye'de hem gayrimüslim hem ulema hocaların çoğaldığı, farklı din ve meşreplerden gelen bu kozmopolit kadronun aynı çatı altında ders verdiği, dolayısıyla zamanının ötesinde bir kimlik çeşitliliğinin mevcudiyeti gösterilmiştir. Mekteb-i Mülkiye ders müfredatının Abdülhamid devrinin ikinci yarısında gelişen birtakım hassasiyetlerden ötürü dini içeriği arttırması söz konusu kozmopolit yapıyı bitirmemiştir.

Talebe terkiğine bakıldığında ise 1879-1915 arasında mezun olan 1559 kişi içinde toplam 100 gayrimüslim bulunduğu görülür. Sultan Abdülhamid devrinden önce ve sonra mektebe gayrimüslim öğrenci alınmamıştır. Abdülhamid devrinde mektebe giren, sonuncuları 1912'de mezun olan bu 100 gayrimüslim içinde 53 Ermeni, 30 Rum, 8 Yahudi, 3 Melkit, 2 Maruni ve birer Keldani, Bulgar, Sırp Ortodoks ve Rumen vardır. Maiyet memurluğuyla taşra kariyerine başlayan pek çok gayrimüslim Mekteb-i Mülkiye mezunu kaymakam, mutasarrıf muavini ve vali muavini olarak yoluna devam etmiştir.

55 Osman N. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi I* (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1939-43), 73. Hamidiye Sıbyan Mektebi 1847'de işlemeye başlayacak sivil ilköğretimin öncü modern okulları olan rüşdiyelerin ilk nüvesidir.

56 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi II*, 324, 331, 397-400.

57 Kırmızı, "Osmanlı Taşra İdaresinde Kariyer Çizgisinin Modernleşmesine Dair Bazı Gözlemler", 230.

EK**Tablo 2: MM Mezunu Gayrimüslimlerin İsimleri**

Yıl	Toplam	GM	Ermeni	Rum	Yahudi	Diğer
1879	14	5	Agop Mikagiyan, Arşaver Tıngıryan, Sarrafyan	Dimitri Mavrokordato	Jak Nahmias	
1880	8	3	Mihran Maraşyan, Mihran Zohrap	Aşil Lambrinyüs		
1881						
1882	22	7	Mihran Karakaşyan, Artin Kömürcüyan, Abraham Cafcafyán, Ağya Çizmecıyan, Edmon P.F.R. Terziyan, Bedros Kürkçüharlıyan	Yuvanaki Cazopulos		
1883	24	3	Vartan Yıldızyan, Yervant Markaryan		Sima Ekiz	
1884	20	2	Liğoraki Yeğleri	Ohannes Ferid		
1885	24	3	Dikran Mardirosyan, Ohannes Şalcıyan	Klodos Anastas		
1886	24	4	Hayk Yazıcıyan, Nişan Azaryan, Arsen Arsenyan		İlyas Şaki	
1887	33	4	Yervant Karakaşyan, Haçik Keseryan, Serope Nores Berberyan, Mihran Boyacıyan			
1888	59	8	Rupen Zincircıyan, Kirkor Kömürcüyan, Levon Agop, David Melkon, Hirant Andik Feruhan, Yervant Melkon Damgacıyan	Rafael	Anastis Yuvanidis	
1889	61	5	Ohannes Yazıcıyan, Murad Levon Aycıyan, Yervant Zülalyan, Hamazasp Hakiyan, Yervant Damgacıyan			
1890	57	9	Maksud Nişan, Kirkor Mısırlıyan, Karnik Markaryan, Agop Mıgırdıç Kalfayan, İskender Astvazaduryan Şarman, Vahan Beşir, Levon Şahbaz	Murad Nikolaki, Temoleon Agatopulos		
1891	55	5	Melkon Miloyan, Petri Cevheryan, Hirant Şişmanyán, Artin Tıngıryan, Artin (Harutyán) Apartyán			
1892	0					
1893	80	4	Nikogos Agasyan, Hımayak Hosrovyan,	İlya Yanidis		Abdullah Abdunnur (Maruni)
1894	77	4		Abdülhalim, Yorgo Manuli Şuli, Yuvanaki Papadopoulos		İlyas Nuri (Melkit)

Yıl	Toplam	GM	Ermeni	Rum	Yahudi	Diğer
1895	0	0				
1896	31	0				
1897	45+12	2		Yani Katyanos, Vasil Arsitovulos		
1898	28	6		Kirilos Besbisidis, Dmitri Anesti, İspiro	Nesim Ades, İbrahim Ades	Habib Necib (Keldani), Abdullah Rızkullah (Melkit)
1899	37+8	1				Feth al-Atraş (Maruni)
1900	41	3		Kleanti Zonares	Leon Şönman	Selim Rızkullah (Melkit)
1901	42+7	1			Albert Ferid Asio	
1902	38	3		Yuvanaki, Yani Yuvanidis		Petraki Yuvanof (Bulgar)
1903	40+6	1		Takididi Dimitriyadis		
1904	41	2		İspiro Zahariyadis, Hrisantos		
1905	46	1		Sava		
1906	38	0				
1907	37	0				
1908	42	1		Yani Arkiropulos		
1909	43	2		Hristo Gika		Nikola Markoviç (Manastırlı Sırp Ortodoks)
1910	48	0				
1911	178	7	Berç Karabet Saatciyan, Astik Asador, Karabet Kavafyan, Haykazun Savulyan, Levon Kantaryan	Vangel, Yorgi Paçamet		
1912	86	3		Aleko, Angelos Angelidis		Tulos Apostolko (Köstenceli Romen)
1913	46	0				
1914	41	0				
1915	20	0				
TOPLAM	1559	100	53	30	8	9

ARŞİV BELGELERİ

- BOA, Osmanlı Arşivi.

Dahiliye Mektubi Kalemi Evrakı [DH.MKT.].

No. 1465, Gömlek No. 95. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umumiyyesi Defterleri [DH.SAİD.d].

No. 1, Gömlek No. 480.

No. 11, Gömlek No. 37.

No. 35, Gömlek No. 25.

No. 41, Gömlek No. 133.

No. 42, Gömlek No. 201.

No. 43, Gömlek No. 297, 345.

No. 52, Gömlek No. 425.

No. 55, Gömlek No. 445.

No. 59, Gömlek No. 251.

No. 76, Gömlek No. 37, 165.

No. 89, Gömlek No. 367, 391.

No. 90, Gömlek No. 433.

No. 108, Gömlek No. 275.

No. 112, Gömlek No. 73, 79, 439.

No. 113, Gömlek No. 1, 127.

No. 124, Gömlek No. 147.

No. 140, Gömlek No. 178.

No. 150, Gömlek No. 347.

No. 172, Gömlek No. 100.

<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

İrade-i Dahiliye [İ.DH.].

No. 1004, Gömlek No. 79269. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

Yıldız Sadâret Resmî Maruzât Evrakı [Y.A.RES].

No. 83, Gömlek No. 28. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.

Yıldız Esas Evrakı Defterleri [Y.EE].

No. 13, Gömlek No. 10. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>.

KAYNAKÇA

- Atay, Hüseyin. "Medreselerin Islahatı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/3-4 (Aralık 1981), 1-43.
- Babaoğlu, Resul. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mekteb-i Mülkiye (1859-1960)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Balcı, Sezai. "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 27/44 (Ekim 2008), 77-98. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000410.
- Çankaya, Ali. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler I-III*. Ankara: Mars Matbaası, 1968-69.
- Ergin, Osman N. *Türkiye Maarif Tarihi I*. İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1939-43.
- Kırmızı, Abdulhamit. "Osmanlı Taşra İdaresinde Kariyer Çizgisinin Modernleşmesine Dair Bazı Gözlemler". *Eskiçağ'dan Günümüze Yönetim Anlayışı ve Kurumlar*, ed. Feridun Emecen. İstanbul: Kitabevi, 2009.
- Kırmızı, Abdulhamit. "II. Abdülhamid'in Hristiyan Memurları". *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. F. Gün & H.İ. Erbay. İstanbul: TBMM Milli Saraylar, 2017.
- Ortaylı, İlber. "II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler". *Sultan II. Abdülhamid Devri ve Semineri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1994.
- Sluglett, Peter. "Municipalities in the Late Ottoman Empire", *Syria and Bilad Al-Sham Under Ottoman Rule: Essays in Honour of Abdul Karim Rafiq*, ed. P. S. Weber. Boston: Brill, 2010.

ÖZET

Vilayetlerdeki memuriyetlere iş bilir adam yetiştirmek üzere 1859'da açılan Mekteb-i Mülkiye başta yalnızca Müslüman talebeye açıktı. İlk öğrencilerin medrese talebesinden, devlet dairelerinde çalışan genç kâtiplerden ve taşrada bilinen ailelerden imtihanla seçilmesi kararlaştırılmıştı. Okulun medresevari vasıfları ve müfredatın dini hüviyeti barizdir. II. Abdülhamid'in (1876-1909) himmetiyle bir yüksek tahsil kurumuna dönüştükten sonra, Mekteb-i Mülkiye dünyada kendi devrinin en kozmopolit öğretim ve öğrenci kadrosuna sahip olacaktır. Mollaların yanında gayrimüslim hocaların sayısı artacak, farklı din ve meşrepten hocaların aynı muallim odasını paylaştığı okula gayrimüslim öğrenciler de alınacaktır. Mektebin yüksek kısmını ilk bitirenler arasında bulunan Hristiyan ve Yahudi mezunlar taşra idaresinde görev alacaktır. Gayrimüslim öğrencilerin mezuniyetleri Osmanlı bürokrasisinde gayrimüslim memur istihdamının en yüksek noktaya ulaştığı yıllara denk gelecektir. Bu makalede Mülkiye Mektebi'nin müfredat, muallim ve talebe bakımlarından dini hüviyet(ler)le ilişkisi incelenecektir. Hoca ve talebenin muhtelit mahiyeti meydana çıkarılacak, İslamiyet'i esas alan müfredatın bu kadrolarla nasıl imtizaç ettiği ele alınacaktır. Son olarak, Mülkiye mezunu gayrimüslim memurların eğitim geçmişleriyle kariyer çizgileri arasındaki ilişkiye, Müslümanlardan farklı istihdam politikalarına maruz kalıp kalmadıklarına bakılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Abdülhamid II, Mülkiye, Bürokrasi, Eğitim, Siyasal Bilgiler Fakültesi.

The Mekteb-i Mülkiye and Religion: Curriculum, Teachers, Students

ABSTRACT

The Mekteb-i Mülkiye opened in 1859 to train competent people for civil service in the provinces and was accessible only to Muslim students. It was decided that the first students would be chosen by examination from madrasah students, young clerks working in government offices, and notable families in the provinces. The madrasah-like characteristics of the school and the religious identity of the curriculum are apparent. After transforming into a higher education institution with the patronage of Abdulhamid II (1876-1909), Mekteb-i Mülkiye would have the world's most cosmopolitan teaching and student staff of its era. Besides the mullahs, the number of non-Muslim teachers will increase, and non-Muslim students will be admitted to the school where teachers from different religions and dispositions share the same teachers' lounge. Christian and Jewish graduates will work in the provincial administration. The graduations of non-Muslim students will coincide with the years when the employment of non-Muslim civil servants in the Ottoman bureaucracy reached its highest point. This article examines the school's relationship with religious identities in terms of curriculum, teachers, and students. The diverse nature of the teacher and the student will be revealed, and how the Islamic-based curriculum matched with these cadres will be discussed. Finally, the relationship between the educational background and career lines of civil servants who graduated from the school will be explored, and whether they are exposed to different employment policies than Muslims will be questioned.

Keywords: Abdulhamid II, Administration, Bureaucracy, Education, Faculty of Political Sciences.